

ASKERİ BAŞKALDIRIDAN SOSYAL CİHADA: HİZBULLAH

Hatice Nur TAŞKIRAN*

Özet

Lübnan Ortadoğu'da farklı mezhepsel toplulukların bir arada yaşadığı bir ülke olarak kendine has kültürel ve siyasi özellikler taşımaktadır. Lübnan'ın toplumsal yapısındaki heterojenlik, toplum-devlet ilişkilerini etkilerken bölgede konvansiyonel bir devletin oluşumunu güçleştirmiştir. Kendi içerisinde dini/etnik bağların güç mücadelesi dikkat çekerken, bölgesel anlamda başta İsrail olmak üzere farklı devletlerin baskı ve tehdidiyle mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu tehditlerle başa çıkmakta yetersiz kalan Lübnan'da oluşan güç boşluğu sonucunda Hizbullah, kuruluşundan itibaren yaşanan süreçte devletin otoritesine paralel bir yapı oluşturarak varlığını sürdürmüştür. Başta İran'daki devrimin ihraç edilmesi olarak tanımlanan ve Şii temelli İslami bir direniş örgütü olarak varlığını temellendiren Hizbullah, İsrail ve ABD karşıtı bir politika izlemiştir. Politikalarını İsrail karşıtlığı üzerinden şekillendirmiş ve askeri gücünü ön planda tutmuştur. İlerleyen süreçte yerel ve uluslararası politikada değişen dengeler neticesinde kendisini Lübnan'daki siyasi sisteme entegre ederek kimliksel bir dönüşüm geçirmiş ve ülke siyasetinde önemli bir aktör haline gelmiştir. Bu çalışmanın hipotezi, Lübnan Hizbullah'ının kimliğinin Lübnan Devleti, İsrail ve ABD'nin bölge politikalarına bağlı olarak değişip dönüşse ve son yıllarda siyasi bir parti ve sosyal hareket olarak ortaya çıksa da nihayetinde kuruluş amaçlarına yönelik bir tehdit algılaması ortaya çıktığında silahlı bir aktör olarak (şiddet eğilimli devlet dışı aktör olarak) ortaya çıkmakta ve varlığını sürdürmektedir. Bu kapsamda çalışma, Lübnan'daki tarihsel süreç ışığında Hizbullah'ın kuruluşu, ideolojik temeli ve eylemlerinin incelenmesini içeren bir arka plan sunmaktadır. Uluslararası ilişkilerde kimlik kavramı perspektifinde örgütün teoride ve pratikte geçirdiği dönüşüm incelenmiş ve neden sonuç ilişkisi bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Lübnan, Hizbullah, İsrail, Kimlik, Toplumsal Yapı.*

From Military Rebellion to Social Jihad: Hezbollah

Abstract

Lebanon has its own cultural and political characteristics as a country where different sectarian communities live together in the Middle East. The heterogeneity in the social structure of Lebanon, while affecting the relations between society and the state, has made the formation of a modern state in the region difficult. While the power struggle of religious/ethnic ties draws attention within itself, it has had to fight against the pressure and threat of different states, especially Israel, in a regional sense. As a result of the power vacuum created in Lebanon, which is insufficient to cope with these threats, Hezbollah

* Yüksek Lisans Mezunu, Adnan Menderes Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler ve Güvenlik Çalışmaları, chaticenur143@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0867-9199

has continued to exist by creating a structure that would contradict the authority of the state in the process since its establishment. Hezbollah, which is primarily defined as the export of the revolution in İsrail and bases its existence as a Shiite-based Islamic resistance organization, has pursued a policy against İsrail and the United States. It has shaped its policies based on anti-İsrail sentiment and has prioritized its military power. In the following process, because of the changing balances in local and international politics, it has undergone an identity transformation by integrating itself into the political system in Lebanon and has become an important actor in the country's politics. The main hypothesis of this study is that although the identity of the Lebanese Hezbollah changes and transforms depending on the regional policies of the Lebanese State, İsrail and the United States, and has emerged in recent years as a political party and social movement, eventually, when the perception of a threat to the goals of its establishment arise, as an armed actor (as a non-violent state actor) appear and continue to exist. In this context, the study provides a background that includes an examination of the establishment, ideological basis and actions of Hezbollah in the light of historical process in Lebanon. In the perspective of the concept of identity in international relations, the transformation of the organization in theory and practice has been examined and evaluated in terms of the cause-and-effect relationship.

Keywords: *Lebanon, Hezbollah, İsrail, Identity, Social Structure.*

Giriş

Lübnan, Kuzey ve doğusunda Suriye, güneyinde İsrail bulunan Doğu Akdeniz'de küçük bir ülkedir. Buna rağmen yüzyıllar boyunca Hıristiyan ve Müslümanların bir arada yaşadığı, siyasi açıdan oldukça hareketli bir coğrafyadır. Akdeniz havzasını birbirine bağlayan kozmopolit bir yapıya sahip olan Lübnan'ın denize olan yakınlığı, bölgeyi bir ticaret merkezi haline getirerek Fenikelilerin (Phoenix) başlattığı bu ticaret geleneği ile bölgenin zenginleşmesini sağlamıştır (Collelo, 1989: 5).

Ülke içerisinde farklı mezhep grupları iç içe yaşamaktadır. Hıristiyanlar içerisinde en kalabalık mezhep grubu Katolikliğin bir kolu olan Marunilerdir. Bunu takiben Grek Ortodokslar, Grek Katolikler ve Ermeniler mevcuttur. Müslümanlar ise Şii, Sünni ve kendine has gelenek ve özellikleriyle bilinen Dürzilerden oluşmaktadır. Aynı zamanda çeşitli ülkelerin egemenliği altında yaşayan Lübnan, 16. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti hakimiyetine girmiş ve 400 yıl boyunca Osmanlı tarafından yönetilmiştir. Osmanlı idaresi altında özerk bir yönetim biçimine sahipken dini ve kültürel açıdan özgür bırakılmış fakat Lübnan'da en güçlü iki mezhep olan Dürziler ve Marunilerin kızırgan rekabeti nedeniyle 1840 ve 1860'lı yıllarda çekişmeli bir iç savaş yaşanmıştır. Bu durum neticesinde ülkede din esasına dayalı çeşitli yönetim biçimleri denenmiştir (Acar, 1989:2).

1920 yılında gelindiğinde Lübnan, Osmanlı egemenliğinden çıkmış ve Büyük Lübnan Devleti'nin (Grand Liban) kurulduğunu ilan etmiştir. Fransız mandası idaresinde altında kurulan bu Lübnan devleti, tarihi Fenike uygarlığının tarihi ve kültürel mirasçısı olarak kabul edilebilir (Kaufman, 2004: 4). Fakat Büyük Lübnan projesi, Fransa'nın öne çıkarmak istediği "Lübnanlılık kimli-

ği” için bölgedeki heterojen grupları bir araya getirme çabasında başarısız olduğunu göstermiştir. Mevcut siyasi sistem ve coğrafi sınırlar içerisinde farklı çıkar gruplarını uzlaştıranın mümkün olmadığı görülmüş ve oluşturulan Lübnan yapay bir devlet olarak kalmıştır (Atlıoğlu, 2016: 301).

Fransa'nın mandaterliği Lübnan'da huzur ve güvenliğin tesis edilmesinde yeterli olmamıştır. 1943 yılına geldiğimizde Lübnan'da Hıristiyan ve Müslüman seçkin grupların uzlaşması ile Ulusal Pakt (Misak el-Vatani) ilan edilmiş ve Lübnan'ın bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmesine karar verilmiştir. Fakat Fransa'nın Lübnan topraklarından çekilmesi 1946 yılını bulmuştur (Dawisha, 1980: 19). Lübnanlı grupların bağımsız bir şekilde bir arada yaşama iradesinin yazılı olmayan bir beyanı olarak kabul edilen pakt, siyasi gücü mezheplerin sayısal ağırlığı üzerinden dağıtmayı öngörmüştür. Fakat hiçbir zaman kitlelere ulaşamayıp elit bir iktidar düzenlemesi olarak kalmıştır (Gatton, 2010: 20).

Lübnan'ın zayıf bir devlet olarak siyasi yaşamına devam etmesi ve bölgesel açıdan özellikle İsrail'in sürekli tehdidi altında kalması, ülkede büyük bir güç boşluğu doğurmuştur. Mevcut yönetimlerin Lübnan'da güvenliği sağlamaktan uzak olduğu görülmekte ve bölgesel tehditlere karşı çeşitli grupların mücadele ve direniş gösterdiği bilinmektedir. Özellikle Şiiilerin toplumsal adaletten mahrum olduğu düşüncesi ile örgütlenen Şii gruplar Arapça 'da "umut" anlamına gelen Emel (AMAL/Afvaj Al-Mukaveme al Lubnaniyye) hareketini oluşturmuştur. Emel, Lübnan hükümetinin İsrail saldırılarını önlemede yetersiz kaldığı düşüncesindeydi. Fakat 1975 yılında Lübnan'da patlayan iç savaş sürecinde Emel'in eylemlerini fazla ılımlı bulan gruplar Hizbullah'ı oluşturarak İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) yönelik şiddet içeren eylemlerde bulunmaya başlamıştır.

İran, dış politikasının bir hedefi olarak büyük bir İslam devleti kurma isteğini ilerletecek bir İslami hareket yaratmak için Hizbullah'a mali ve lojistik destek sağlamıştır. İran'ın desteği karşısında Hizbullah da İran'ın dini otoritesini kabul edecek ve ümmetin lideri olarak gördükleri Ayetullah Humeyni'ye bağlılık gösterecektir (Alagha, 2006:112). Lübnan'da yukarıdan aşağıya doğru dayatılacak bir İslam Devleti'nin arkasında bulunan strateji de bölgedeki diğer topraklarda da birden fazla İslam devleti kurulmasına dayalı büyük bir bölgesel projeyi oluşturmaktadır. Nitekim Hizbullah'ın ulusötesi bir dini kimliğinin olması bu hareketin yalnızca yerel bir İslami projeye değil, Pan-İslamizm projesine olan bağlılığını göstermektedir. Bu bağlamda Hizbullah, kapalı bir siyasi kadro oluşturmak yerine Afganistan, Irak veya Filipinler Müslümanları ile de bağlantı kurma yoluna gitmiştir (Bassedas, 2009: 22).

Hizbullah'ın siyasi programı, emperyalistler (ABD) ve Siyonistlere ve Siyonist olarak tanımladıklarına (İsrail) karşı mücadeleyi savunmaktadır. Ancak bu hedefe ulaşırken İslami bir devletin dayatılması, Hizbullah'ın "zulme karşı mücadele" ideolojisine ters düşecektir. Bu sebeple Lübnan halkıyla karşılıklı anlaşmaya vararak halkın istediği hükümet sistemini özgürce tayin etme hakkı tanımıştır (Alagha, 2016: 119). Bu sebeple kuruluşunun ilk yıllarında çeşitli şiddet eylemleri ile özellikle İsrail ve ABD'ye karşı sert bir duruş sergilemiş olan Hizbullah, zaman içerisinde halkın çeşitli sosyal ve güvenlik ihtiyaçlarına cevap vererek meşruiyetini sağlamlaştırma gayesinde olmuştur. Hizbullah'ın siyasetindeki artan ılımlılık, Lübnan seçimlerine katılması ile pratiğe dökülmüş ve radikal bir milis gücünden ana akım bir partiye dönüşmesine yol açmıştır.

Devletin halkın ihtiyaçlarına cevap verememesi, sağlık, eğitim ve güvenlik gibi alanlarda Hizbullah'ın eyleme geçmesine olanak sağlamıştır. Ülke içerisindeki güç boşluğundan yararlanan Hizbullah, siyasal hayata geçişiyle birlikte hukuksal zeminde kendine yer edinmiş, ülke içerisinde birçok konuda siyasi açıdan söz sahibi olmuştur. Bu durum “devlet içerisinde devlet” olgusunu ortaya çıkararak Hizbullah'ın rolünün sorgulanmasına neden olmaktadır. Hizbullah gerek bir devlet gibi çeşitli şiddet araçlarını elinde bulundurması açısından, gerekse halka sosyal hizmetler hususunda bir devlet gibi hareket etmesi açısından çeşitli gruplarca farklı sıfatlarla değerlendirilmektedir. ABD ve İsrail'in “terör örgütü” olarak nitelendirdiği Hizbullah, geçirdiği dönüşüm itibariyle incelenmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hizbullah temelde kimin nasıl tanımladığına göre değişiklik gösteren bir oluşumdur ve varoluşundan itibaren ihtilafli kimlik çatışmalarının ortasındadır. Meşruyeti Batılı devletler nezdinde geçersiz olmakla birlikte terör örgütü olarak tanımlanmaktadır. Fakat ülke içerisinde farklı toplumsal gruplar tarafından devletin yetersiz kaldığı hizmetlerde halkın ihtiyaçlarına cevap veren meşru bir siyasi aktör ve direniş örgütü olarak görülmektedir. Bu noktada Hizbullah'ı farklı kimlikleri ile ele alan birçok akademik çalışma mevcuttur. Özellikle örgütü terörizm bağlamında ele alan veya şiddet eğilimli siyasi aktör olarak tanımlayan çalışmalar vardır. Çalışmada Hizbullah'ı herhangi bir kavram ile etiketlendirme amacı bulunmamaktadır. Bu çalışmanın hipotezi, Lübnan Hizbullah'ının kimliğinin Lübnan Devleti, İsrail ve ABD'nin bölge politikalarına bağlı olarak değişip dönüşse ve son yıllarda siyasi bir parti ve sosyal hareket olarak ortaya çıksa da nihayetinde kuruluş amaçlarına yönelik bir tehdit algılaması ortaya çıktığında silahlı bir aktör olarak (şiddet eğilimli devlet dışı aktör olarak) ortaya çıkmakta ve varlığını sürdürmektedir.

Literatürde genel olarak Hizbullah'ı temel yönleriyle ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların çoğunda Hizbullah'ın kimliği tartışılmaktadır. Örgüt Lübnan'ın temel bir gerçekliği olarak kabul edilse de bir terör örgütü mü yoksa bir direniş örgütü mü olduğu günümüzde hala tartışma konusudur. İsrail'in Lübnan topraklarından çekilmesinden sonra örgüt kimliğinde yaşanan dönüşüm ve örgütün siyasal tabanda meşruiyet kazanması ile birlikte milis kanadının gereksizliği üzerine bir takım tartışmalı yorumlar yapılmıştır. Fakat bulunduğu coğrafya itibariyle her zaman İsrail tehdidini üzerinde hissetmesi, silahlı örgüt olma kimliğini gerekçelendiren bir olgudur. Nitekim 2024 yılının Eylül ayında yaşanan İsrail saldırıları neticesinde yaşanan karşılıklı çatışmalar, Hizbullah'ın kimliğindeki dönüşümü yeniden ele almayı gerektirmektedir. Bu açıdan çalışmamız Hizbullah'ı kimlik temelli bir bakış açısıyla ele alarak ve dönüşümünü irdeleyerek literatürde katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda çalışmamızın temel soruları Hizbullah kimdir ve nasıl ortaya çıkmıştır? Hizbullah'ın halk tabanında meşruiyet kazanmasındaki temel sebepler nelerdir? Hizbullah'ın kimliği nasıl tanımlanabilir? Hizbullah'ın mevcut kimliğindeki dönüşüm süreci nasıl açıklanabilir? Lübnan'ın ulus kimliği ve ülkedeki mezhepsel kimlikler ile Hizbullah arasında nasıl bir korelasyon bulunmaktadır? Bu sorulara cevap ararken öncelikle uluslararası ilişkilerde kimlik kavramına dair temel bir çerçeve çizilecek, Lübnan tarihi Osmanlı egemenliği ve sonraki süreçten itibaren ele alınarak tarihsel bir perspektif sunulacaktır. Sonrasında Hizbullah'ın kuruluşundan itibaren geçirdiği

süreç, ideolojisi ve kimliği ele alınacaktır. Son olarak bunalımlı bir kimliğe sahip olan örgüte dair temel bir değerlendirme sunulacaktır.

1. Uluslararası İlişkilerde Kimlik Kavramı ve Hizbullah

Uluslararası ilişkilerde kimlik, bir aktörü tanımlayan çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavram özellikle 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası ilişkilerde popüler bir çalışma alanı haline gelmiş fakat üzerinde uzlaşmış tek bir tanım olmaması sebebiyle kavramın evrensel bir çerçevede ele alınması zorlaşmıştır. Bu tarihten itibaren önem kazanmasındaki temel sebep ise geleneksel uluslararası ilişkiler kuramlarının Soğuk Savaş gibi büyük bir olguyu öngermekte yetersiz kalması ve bundan sonraki süreçte farklı yaklaşımlara ihtiyaç duyulmasının anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Öte yandan kimliğin sosyal dünyayı analiz etmede önemli bir perspektif sunduğu söylenebilir (Kılıç, 2023: 49).

Kimlik kavramının bir insanın karakterini ya da bir grubun niteliğini belirleyen ve onları diğerlerinden ayıran karakteristik özellikler olduğu söylenebilir (Kırman, 2011: 129). Kimlik kavramı, bireyin, topluluğun veya devletin kendisini tanımlamada "öteki" üzerinden karşıtlığının bir tezahürü olarak da izah edilebilir. Derrida'nın da ifade ettiği üzere "tüm kimlikler ancak kendi farklılıkları ile var olabilir ve her kimlik bir anlamda ötekidir ve kendinin ötekinin karşıtıdır" (Derrida, 2004: 26). Yani bu noktada kimlik üzerindeki ihtilafli tanımlamaların sebebini, her bir öznenin kendisini karşıtı üzerinden tanımlama ihtiyacı olarak özetleyebiliriz.

Uluslararası ilişkilerin ana akım kuramlarında devletler arasındaki ilişkiler askeri, diplomatik veya ekonomik güç dinamikleri üzerinden açıklanma eğiliminde olmuştur. Bu şekilde ele alındığında uluslararası sistemin doğasının anarşik olduğu ve maddesel çıkarlara odaklanması gerektiği düşünülmüştür. Bu sebeple kimlik gibi sosyal ve düşünsel unsurlar dikkate alınmamıştır. Özellikle neorealizm ve neoliberalizm, sistemin yapısını analizin temel faktörü olarak kabul ettiği için daha genellenebilir ve evrensel çıkarımlara odaklanmışlardır. Klasik realizm ve klasik liberalizm ise devlet seviyesinde analiz yapma eğiliminde olduğu için kısmen kimlik faktörünü göz önünde bulundurmaktadır (Urrestarazu, 2015: 127).

Kimlik, bireysel ya da kolektif olması yönüyle de bireyin bir bütüne aidiyetindeki zayıf ya da güçlü bağları ortaya koymaktadır. Bireysel kimlikler göz önüne alındığında oldukça esnek ve kırılabilir olup çevresel faktörler sebebiyle değişime oldukça açık olmasına rağmen kolektif kimliklerin beton kadar sağlam olduğu söylenebilir (Özdil, 2017: 384). Söz konusu kolektif kimliklerin içerisinde dini ve millî kimliklerin öne çıktığı görülmektedir. Bu değerler ise bireylerin değiştirmesinin pek mümkün olmadığı doğuştan verili değerlerdir ve aidiyet duygusunun pekiştiricileridir.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Hizbullah, çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylı bir şekilde aktarılacağı üzere Lübnan'da İran destekli olarak ortaya çıkmış Şii temelli bir örgüttür. Kimlik perspektifinden bakıldığında Hizbullah'ın kimliğini ele alırken bunu Lübnan kimliğinden ve en önemlisi de İsrail ve ABD kimliğinden ayrı düşünebilmek pek mümkün değildir. Bu bağlamda kimlik kavramı bir öznenin karşıtı üzerinden kendisini tahayyül edeceğini öngören bir bakış açısı sunarken, Hizbullah'ın bulunduğu konumu da emperyalist devletlerden bağımsız

düşünememekteyiz. Hizbullah'ın anti-emperyalizm karşıtı bir silahlı direniş örgütü olarak ortaya çıkıp sonraki süreçte yine tıpkı bir devlet gibi eğitim, sağlık ve ekonomi gibi toplumsal konularda önemli bir aktör haline gelmesi de (Bassedas, 2009: 22). Lübnan devletinin içerisinde bulunduğu durum ve kendine atfettiği kimlik ile yakından ilintilidir.

Lübnan'da bireysel değil kolektif kimliklerin öne çıktığı, buradaki en önemli unsurlardan birinin de mezhepsel kimlikler olduğu görülmektedir. Sosyal bir kimlik olarak bireylerin hayatında devam eden mezhep olgusu, özellikle Osmanlı egemenliğinden sonraki süreçte mezhepsel ayrıma dayalı bir siyasal sistem haline geldiğinden, mezhepsel ayrımı derinleştirmiş ve Lübnan'ın ulus kimliği kazanma tahayyülünü engelleyen bir olgu haline gelmiştir. Ulusal kimlik oluşabilmesi için belli bir siyasal topluluğa ihtiyaç vardır. Bu siyasal toplulukta yurttaşlar için belirli ortak kurumlar ve hak ve görevlere dair tek yasa olmalıdır. Ayrıca topluluk üyelerinin aidiyet hissedecekleri bir toplumsal mekân ve hukuksal bir bağlayıcı dayanak bulunmalıdır (Smith, 1997: 24). Bu bağlamda ulusal kimlik, birey ile ulusu bütünleyen ortak bir algılayış ve duruş yaratma potansiyeli taşımaktadır (Dağı, 2002: 15). Bu durumda Lübnan'da bir ulus-devlet kimliğinin eksikliği ve modern anlamda konvansiyonel bir devlet oluşturamaması, yüzyıllardır içerisinde yaşadığı kaotik Ortadoğu coğrafyasında onu savunmasız bir aktör haline getirmiştir. Neticede Şii temelli Hizbullah böyle bir atmosfer içerisinde kendine bir yer edinebilmiş ve halk nezdinde meşruiyet kazanmıştır.

2. Lübnan Tarihine Dair Genel Bakış

Suriye, Ürdün ve İsrail'in Levant bölgesinde yer alan antik ve kozmopolit bir bölge olan Lübnan (Mark, 2018), Akdeniz havzasını birbirine bağlayan bir kavşak niteliği taşımış, denize yakınlığı sayesinde tarihte bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Ticarete bağlı olarak bölgenin sahip olduğu zenginlik, tarihsel süreçte birçok devletin ilgisini çekmiş, ülke farklı dönemlerde Asurlular, Persler, Babiller, Yunanlılar, Romalılar, Araplar, Osmanlılar ve Fransızlar gibi birçok devletin egemenliği altında yaşamıştır (Collelo, 1989: 5). Siyaset ise büyük ölçüde "zaimlik" müessesesi ve dini liderler üzerinden şekillenmiştir. Zaimlik kavramı Arapça' da lider, elebaşı olarak tanımlanmaktadır. Lübnan'da toplumsal yapıyı derinlemesine etkileyen dini grupların lideri olan zaimler, kendi meşruiyetlerini devlet gücünün önünde tutmuşlardır (Ferro, 2004). Siyasi ayrılıklar da ailesel ve dinsel bağlara dayandırılmıştır. Bu gruplardan en bilinenleri; Hıristiyan Cemayel, Chamoun, Huri ve Edde, Müslümanlardan ise Karami, Sulh, Berri ve Canbolat aileleridir (Acar, 1989: 3).

Lübnan'da toplumsal ve siyasal yapıyı anlayabilmek için söz konusu ailesel ve dinsel kimlikleri anlayabilmek hayati öneme sahiptir. Müslümanlık ve Hıristiyanlığın birçok alt mezhebe bölünmesi de Lübnan'ın karakteristiğinin en önemli unsurlarındandır. Zaimlik müessesesinden sonra Lübnan'da siyasal hayatın temel yapı taşı mezhepsel bölünmüşlüktür. 1920'de Büyük Lübnan (Grand Liban) kurulduğunda devlet içinde 22 farklı mezhebin varlığından söz edilmektedir (Atlıoğlu, 2016: 805; Armaoğlu, 1989: 491-492).

Osmanlı, fethettiği bölgelerde yürüttüğü bir politika olarak bölge halkının dini yaşamına karışmayıp bölgeyi atadığı valiler aracılığıyla yönetme geleneğini Lübnan'da da uygulamıştır. Dağlık bölgeleri de vali kontrolünde yerel liderlerin idaresine bırakmıştır (Kılıç, 1997: 14-15). Os-

manlı'nın uyguladığı bu sistem ile bölgenin dini, mezhepsel ve kültürel çeşitliliğinin korunduğunu söyleyebilmek mümkündür (Acar, 1989: 7). Bu süreçte Lübnan "emirlik" (1516-1842), "çifte kaymakamlık" (1842-1865) ve "mutasarrıflık" (1865-1920) adı altında üç farklı sistemle yönetilmiş ve 400 yıl boyunca Osmanlı idaresinde yaşamıştır (Acar, 1989).

Bu dönemde Lübnan ve Suriye topraklarında yaşanan askeri ve politik gelişmeler, Napolyon Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın da 1832'de Suriye'yi işgali ve ayrıca Lübnan'da Maruni/Hıristiyan Lübnan milliyetçiliğinin ortaya çıkması ile Osmanlı'nın bölgedeki yönetim şeklinde zorunlu bir değişim meydana gelmiştir. Söz konusu değişim Lübnan'da farklı mezheplerin temsil hakkını içeren Konsosyonel/Ortaklaşmacı (Consociational) sistemin bölgede uygulamaya geçirilmesini sağlamıştır (Atlıoğlu, 2011: 150).

Hollandalı siyaset bilimci Arendt Lijphard'ın ortaya attığı ve geliştirdiği Konsosyonel demokrasi modeli ilk kez 1968 yılında literatüre girmiştir. Lijphard, konsosyonel demokrasiyi siyasal açıdan parçalanmış olan kültür veya grupların istikrarlı bir demokrasi oluşturabilmesi için elitler tarafından dizayn edilmiş bir yönetim modeli olarak tanımlamıştır. Konsosyonel demokrasi modelinde önemli bir kavram olarak kullanılan "derinden bölünmüş toplumlar"da en önemli sorunlardan biri istikrarlı bir demokrasi modelinin geliştirilememesi olmuştur. Bu sebeple Lijphard'a göre bu model, bölünmüş toplumsal yapıların bir arada tutulup istikrarlı bir demokrasi oluşturmasında önemli bir çözüm yolu olarak görülmüştür (Lijphart, 1969: 216).

Osmanlı genel olarak bölgedeki mezhep çatışmalarından kaçınmaya çalışsa da bu çatışmaların zaman zaman oldukça alevlenmesi ve diğer devletlerin baskıları neticesinde bölgeye müdahale etmek durumunda kalmış ve çeşitli yönetim biçimleri denemiştir. Fakat değişiklikler özellikle son dönemlerde ne yerli halkı ne de Avrupalı devletleri tatmin etmekte yeterli olmamıştır (Çinar, 2015: 60). Özellikle Fransa'nın kendisini Lübnan'daki Katoliklerin, Rusya'nın ise Ortodoksların hâmi olarak görmesinden dolayı sık sık bölgedeki mezhep çatışmalarına taraf olmuş ve Osmanlı'ya baskı yapmıştır. Nitekim mezhebe dayalı siyasî yapının kurulması ile birlikte günümüzde hala çözülememiş olan mezhep çatışmalarının temeli atılmıştır (Öztürk, 2010: 346).

1918 yılı itibarıyla 1. Dünya Savaşı'ndan savaştan yenik çıkan Osmanlı'nın parçalanması ile birlikte Lübnan'da hakimiyet artık Fransızlara geçmiştir. Nitekim Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlara göre parçalanmış imparatorluklara bağlı devletlerin, henüz bağımsızlığa hazır olmadıkları gerekçesi ile manda rejimine tabi olması uygun görülmüştür (Hirst, 2012: 24). 1920 yılında toplanan San Remo Konferansı ile birlikte Suriye ve Lübnan toprakları Fransız mandasına bırakılmıştır. 1 Eylül 1920'de Lübnan sınırlarına Bekaa Vadisi, Beyrut, Sayda, Sur ve Trablus da eklenerek, Fransa'ya bağlı Büyük Lübnan Devleti kurulmuştur (Kuran, 1992: 200).

1943 yılındaki yazılı olmayan Ulusal Pakt'a kadar Lübnan'da Fransa mandaterliği geçerli olmuştur. Fakat 2. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası konjonktürdeki değişimler ile birlikte Fransa Lübnan'dan çekilme kararı almıştır. Lübnan artık bağımsız bir devlet olarak diğer devletlerin müdahalesi olmaksızın varlığını sürdürme iradesini ortaya koymuş fakat Fransa'nın Lübnan'dan tamamen çıkması 1946 yılında gerçekleşmiştir (Dawisha, 1980: 19). Fransa bölgeden çekildikten sonra Lübnan'da etno-mezhepsel idare biçimi uygulanmaya devam edilmiştir. Fakat bağımsızlık

sonrası süreçte iç politikada bir siyasi istikrar sağlanamadığı gibi, Batılı devletlerin baskısı, Arap milliyetçiliği ve Filistin meselesi gibi birçok mesele Lübnan'ı siyasi, askeri ve ekonomik çıkmazlara sürükleyen önemli konular olarak ortaya çıkmıştır (Winslow, 1996: 86).

1948 yılında İsrail'in kuruluşu ve Arap-İsrail Savaşı ile birlikte yüzbinlerce Filistinlinin yoğun göçüne maruz kalan Lübnan oldukça zorlu bir döneme girmiştir. Lübnan, Filistinli göçmenlerin topraklarındaki varlığı sebebiyle İsrail'in açık hedefi haline gelmiş, buna ek olarak göçmenlere vatandaşlık verilmesi neticesinde mevcut dini/mezhepsel tartışmalara bir yenisini daha eklenmiştir (Jaulin, 2014: 263). Bu süreç sonrasında Lübnan siyasetindeki neredeyse en önemli unsur, İsrail karşıtı mücadele olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Lübnan devletinin İsrail ile mücadelede yetersiz kalması sonucunda başta Emel ve sonrasında Hizbullah'ın global çapta ses getiren eylemlerde bulunması, ülke gündeminin siyasetinin temelini oluşturmuştur.

3. Lübnan'da Hizbullah'ın Tarihi

Lübnan'da Hizbullah (Hezbollah-Allahın Taraftarları/Partisi) Şii İslamcı bir siyasi parti, silahlı bir milis ve sosyal refah örgütüdür. Silahlı bir unsur olarak karşımıza çıkan Hizbullah, ABD Dış İşleri Bakanlığı tarafından, adam kaçırma ve terör saldırılarından sorumlu tutulduğu için "terör örgütü" olarak nitelendirilmektedir. Fakat yapı çoğu Lübnanlı tarafından bir direniş örgütü olarak görülmekte, İran ve Suriye'den destek almaktadır (Addis & Blanchard, 2011: 1).

Hizbullah, 1980'lerin başında İsrail'in Lübnan'ı işgali sırasında ortaya çıkmıştır. İdeolojik kökeni ise 1960'lı ve 1970'li yıllarda Güney Irak'ta yoğunlaşan Şii İslami uyanışına dayanmaktadır. Hizbullah'ın ilk üyeleri de Irak'taki Şii gruplar olmuştur. Öte yandan 1975 yılında Lübnan'da iç savaşın patlak vermesi, İsrail'in Filistinli militanları hedef alıp Lübnan'ı işgal etmesi, 1978'de Libya'da İmam Musa Sadr'ın ortadan kaybolması ve 1979 İran devrimi, bu dönemde Şii grupların ve liderlerinin siyasi ideolojisini şekillendiren en önemli unsurlar arasındadır (Addis & Blanchard, 2011: 7).

Lübnan'ın güneyinde FKÖ'nün artan otoritesi de bölgede yaşayan Şiiler açısından tehdit oluşturmuş, bölgeyi İsrail'in açık hedefi haline getirmiştir (Tinas, 2017: 20). Lübnan'da İslami radikalizmin yükselişinde, iç savaş yıllarındaki sol Arap milliyetçiliğinin başarısızlığı, Ortadoğu'da egemen olan Arap milliyetçiliğinin çöküşü ve Filistin kurtuluş mücadelesinde yaşanan hayal kırıklığı etkili olmuştur (Pichard, 2002: 170).

Hizbullah'ın kökeni söz konusu ideolojik temellenmenin yanı sıra bazı toplumsal temellere de dayanmaktadır. Nitekim Şii aktivizminin asıl itici unsurları bölgedeki sosyal, ekonomik ve politik koşullara dayandırılmaktadır. Güney Lübnan'ın devlet tarafından göz ardı edilen bölgelerinden Beyrut'a göç eden Şiiler arasında bir toplumsal bilinç geliştiği görülmektedir. "Sefalet kuşakları" olarak adlandırılan ve Beyrut'ta gecekondualarda yaşayan Şii gruplar bu dönemde toplumun en dezavantajlı kesimini oluşturmaktaydı. Ülkedeki mezhepsel dağılıma göre eğitimde, ekonomide ve siyasette toplumsal tabakanın en altında kalan Şiiler, kamu hizmetlerinde ve parlamentoda da yeterince temsil edilemedikleri için radikalleşme eğilimi göstermişlerdir (Saad-Ghorayeb, 2002: 8).

Şii kimliği ile radikal ve yerel bir direniş örgütü olarak ortaya çıkan Hizbullah, Lübnan ve Ortadoğu için önemli bir aktör haline gelmiştir. Hizbullah'ın fikirsiz zeminine Kum (İran) ve Necef (İrak) gibi Şii din okullarında (havza) eğitim alan din adamları katkı sağlamıştır. Hizbullah kendisini tanımlarken genel çerçevede İsrail'i ebedi düşmanı olarak görmekte, ABD'nin de Ortadoğu'daki hegemonyasına kesin bir şekilde karşı çıkmaktadır. Bu bağlamda kuruluşunun ilk yıllarında canlı bomba gibi çeşitli şiddet eylemlerine başvuran Hizbullah, şiddet eğilimli bir devlet dışı aktör kimliği ile ele alınmıştır (Yetim, 2015: 59).

Daha önce de belirtildiği üzere İsrail'in Lübnan topraklarını Filistinli gerillalardan temizlemek için işgali karşısında Hizbullah'ın kurulmasından önce bir başkaldırı olarak Lübnanlı Şii gruplar ilk olarak Emel hareketi adı altında bir çatıda toplanmışlardır. 1975 yılında Musa es-Sadr tarafından kurulan Emel, Suriye destekli bir örgüttür ve FKÖ'nü müttefiki olarak görmektedir (Alagha, 2007: 34). Ancak Emel'in, İsrail'e karşı etkili bir duruş sergileyemediği, yeterli bir eylem planı oluşturamadığı düşünülmüştür (Shanahan, 2005: 108). Sonrasında 1978 yılında Musa es-Sadr'ın Libya ziyareti sırasında kaybolması ile birlikte Emel hareketini fazla ılımlı bulup İsrail' karşı daha sert eylemlerde bulunmak gerektiğini düşünen ve Emel ile fikir ayrılığı yaşayan kişiler Emel'den ayrılarak Hizbullah'ı oluşturmuşlardır (Tinas, 2017: 20). Görüldüğü üzere Hizbullah kendi kimliğini tanımlamada "öteki" üzerinden bir inşada bulunmuştur. Pan-İslamist kimliği, Şii kimliği ve anti-empyalist kimliği şeklinde çeşitli unsurlar ile kendisini tanımlarken ideolojisi ve eylemleri de bu minvalde şekillenmiştir.

Şii cemaati tarafından desteklenen Hizbullah, kuruluşundan sonra yıllar içerisinde geniş kitleler arasında kendine yer edinmiş; din adamları, aydınlar ve siyasi gruplar içerisinde kök salmıştır. İran'dan aldığı desteğin yanı sıra toplumsal tabanda yer edinebilmesinde son derece hayırsever ve sosyal bir kimliğe bürünmesinin önemli bir faktör olduğu söylenebilir (Pichard, 2002: 171). Fakat bunun yanında silahlı bir milis gücü olan Hizbullah 1983 Nisan ayında Beyrut'taki ABD Büyükelçiliğine düzenlediği saldırı neticesinde 63 kişinin ölümüne sebep olmuş, aynı yıl ABD Deniz piyadeleri kışlasına düzenlediği bomba yüklü kamyon saldırısı ile 241 kişinin ölümüne sebep olan saldırıyı gerçekleştirmiştir. Bu şiddet içeren eylemler Hizbullah'ın dünya çapında tanınmasına neden olmuştur. Buna ek olarak küçük bir orduya sahip olmasına rağmen İsrail'e karşı sürdürdüğü mücadelede ile 2000 yılında İsrail kuvvetlerinin Lübnan'dan çekilmesini sağlaması, örgütün Arap dünyasında da büyük ilgi görmesine neden olmuştur (Saad-Ghorayeb, 2002: 1).

İran'ın sponsorluğu ile birlikte profesyonel savaşıların yetiştirilmesi, siyasi kadroların gelişimi ve sosyal hizmet kapasitesi sayesinde Hizbullah'ın İsrail'i zor duruma düşüreceği ve uzun vadede stratejik bir öneme sahip olacağı düşüncesi benimsenmiştir. Nitekim İran ve Suriye'nin desteği, Hizbullah'ın varoluşunun önemli bir koşulu olarak görülmekteydi. Özellikle İran'ın verdiği silah ve roketler ve aynı zamanda Suriyeli yetkililerle kurulan iş birliği neticesinde siyasi-askeri operasyonlar mümkün olabilmıştır (DeVore, 2012: 90). Hizbullah kurulduğu ilk dönemde İran'daki İslami vizyonu Lübnan'da sürdürmeye çalışan bir vekil örgüt gibi algılanmasına rağmen iç savaş sonrasında toplumsal tabanda meşruiyet kazanmış ve Lübnan siyasal sistemine entegre olabilmıştır (Saad-Ghorayeb, 2002: 8).

4. Hizbullah'ın Dönüşümü: Milis Gücünden Siyasi Aktöre

1975'te Lübnan'da başlayan iç savaşın sonunda 1989 yılında imzalanan Taif Antlaşması'nın ardından Hizbullah ile İsrail arasında çatışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Hizbullah sadece İsrail'in askeri birimlerine saldırmakla kalmayıp intihar saldırıları da gerçekleştirmiştir. İntihar saldırılarına ek olarak uçak kaçırma gibi eylemlere de başvuran Hizbullah, Batı karşıtı diğer saldırıları da üstlenmiş ve İsrail işgaline karşı güçlü bir direniş göstermiştir. Hizbullah'ın eylemlerinin başarılı olmasında, diğer direniş örgütlerinden farklı olarak örgütsel ve ideolojik yapılanmasındaki farklılıklar dikkat çekmektedir. Şii gençler için direnişin ideolojik yanı İslam'ı referans almasıdır. Davaya bağlılık ve inanç gibi faktörler, düşmanla savaşmada şahadete olan inançlarını perçinlemiş ve mutlak zafere ulaşma arzusunu artırmıştır (Ayhan ve Tür, 2009: 166).

Bunun dışında Hizbullah'ı diğer örgütlerden ayıran bir diğer etken de parti disiplini. Bu disiplin ve dini inanç ile İsrail'e karşı birçok saldırı gerçekleştirmiştir. 1984 yılında Hizbullah, İsrail'e karşı mücadelede tek çatı altında birleşmek için "İslami Direniş" adı altında eylemlerine devam etmiştir. Özellikle 1985-2000 yılları arasında İslami Direniş tarafından İsrail'e karşı düzenlenen saldırıların sürekli olarak artış gösterdiği görülmektedir. 1985-1989 yılları arasında İsrail'e düzenlenen saldırı sayısı 100, 1990-1995 arası düzenlenen saldırı sayısı 1030, 1999-2000 arası ise 3400'e yükseldiği kaydedilmiştir (Hamzeh, 2004: 86'dan akt. Ayhan ve Tür, 2009: 167).

Hizbullah'a göre Ortadoğu'daki siyasi, ideolojik ve askeri mücadele, batılı güçler ve onların desteklediği aktörler ile bu güçlerin bölgedeki etkinliğine karşı çıkan güçler arasında meydana gelmektedir. Hizbullah da bu güç dengesini kendi lehine çevirebilmek için batı karşıtı ittifakta yer alarak özellikle İran ve Suriye ile iş birliği gerçekleştirmiştir (Sami, 2008: 33). İsrail'e karşı fikirsel ve eylemsel olarak cihat politikasını kimliğinin merkezine koyan Hizbullah, askeri ve teknolojik açıdan kendisinden üstün olan bu düşmana karşı şehitlik aracılığıyla mücadele etme yolunu seçmiştir (Jaber, 1997: 64). Söz konusu güç eşitsizliğini, Şii toplumunun zalim düşmana karşı gerekirse kendini feda ederek bozmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda Hizbullah üyelerinin canlı bomba eylemleri de Şii İslam geleneğinin, şehitlik ve cihat ideolojisinin önemli bir parçası olarak görülmektedir (Qassem, 2005: 20).

Hizbullah'ın şiddet eylemlerine örnek olarak 1985-1990 yılları arasında düzenlediği intihar saldırılarında 62 İsrailiyi öldürmesi, 1985 yılında TWA Havayollarına ait bir uçağı kaçırmakla İsrail ile yaptığı pazarlık neticesinde İsrail cezaevlerinde bulunan 762 kişinin serbest bırakılmasını sağlaması, 1991 yılında Hizbullah Genel Sekreteri Abbas Musavi'nin öldürülmesinin ardından İsrail'deki sivil yerleşim bölgelerine düzenlediği roket saldırıları yer almaktadır (Ayhan ve Tür, 2009: 167).

Buna ek olarak İsrail askeri istihbaratının da Hizbullah'ın faaliyetlerini kontrol etmede yetersiz kaldığı görülmüştür. 1997 yılında Sayda yakınlarında İsrail donanmasına düzenlenen saldırıda 12 İsrail askeri öldürülmüş ve Hizbullah tarafından olayın video kayıtları yayınlanmıştır. Sonrasında 2000 yılında işgal bölgesinde devriye görevinde olan İsrail askeri birliğine Hizbullah tarafından pusu kurulmuş, yine 2000 yılı şubat ayında işgal bölgesinde görevli yüksek rütbeli bir asker olan General Erez Gerstein'e bir suikast düzenlenmiş ve general öldürülmüştür. (Harik, 2004: 22).

İran'daki İslam devriminden ilham alan Hizbullah'ın amacı ilk başta Lübnan'da bir İslami rejim kurmaktır. 150.000'den fazla kişinin hayatını yitirdiği Lübnan İç Savaşı'nın ardından imzalanan Taif Antlaşması ile ülkede silahların bırakılması öngörülmüştür. Fakat İsrail ordusunun 2000 yılında ülkeden çekilmesine ve Hizbullah'a yaptığı silah bırakma çağrılarına rağmen Hizbullah bunu yapmamıştır. Zira iki taraf arasındaki husumetin İsrail'in çekilmesiyle sona ermeyeceği aşikardır. Bu dönemde Hizbullah askerî kapasitesini artırmaya devam etmiş ve 2006 yılına geldiğimizde Hizbullah İsraili 8 askeri öldürmüş ve 2 askeri rehin almıştır. Bunun üzerine İsrail, Hizbullah hedeflerini bombalamış, Hizbullah ise İsrail'e 4000 adet roket fırlatmıştır. Her iki taraf da savaşın kazananı olduğunu savunsa da düşmanlık baki kalmış ve yıllar içerisinde ikili arasında birçok çatışma yaşanmıştır (Hamsici, 2023).

Askerî kapasitesi ve eylemlerine rağmen Hizbullah'ın kimliği yalnızca bir silahlı örgüt olarak kalmamış, aynı zamanda örgüt Lübnan siyasetinde de önemli bir aktöre dönüşmüştür. Örgüt 1980'li yılların sonundan itibaren ülkenin siyasi ve dini gündemine ilişkin daha ılımlı bir yaklaşım geliştirmiştir (Bassedas, 2009: 24). Hizbullah 1992 yılından beri Lübnan'da seçimlere katılmakta, çoğu zaman önemli oy oranlarına sahip olmakta ve hükümet içerisinde yer almaktadır. Öte yandan 2008 yılında Batı destekli Lübnan hükümeti ile Hizbullah arasından yaşanan gerilim sonucu 81 kişi hayatını kaybetmiş ve yeni bir mezhepsel bir çatışmanın eşiğinden dönülmüştür. Bunun üzerine hükümet geri adım atmış, Hizbullah müttefiklerine kabine kararlarında veto yetkisi vermiştir. Tüm bu olaylar sonucunda Hizbullah lideri Nasrallah 2009 yılında yayınladığı bildiride örgütün yeni vizyonunu açıkladığı siyasi bir manifesto yayınlamıştır. Manifestoya göre 1985 yılında Açık Mektup'ta açıklanan İslam Cumhuriyeti vurgusundan vazgeçilmiş ve Lübnanlılık vurgusu ön plana çıkmıştır (Elhan, 2019:7; Hamsici, 2023).

Örgütün söylemsel ve pratik alandaki dönüşümü, yayınladığı bildirimlerde açıkça görülmektedir. 1985 bildirisinde Hıristiyanlardan “zımnı” olarak bahsedilirken 2009 bildirisinden sonra “vatandaş” olarak ele alınmaya başlamıştır. Lübnan toprakları ise İslam devletinin kurulacağı yer olarak tanımlanırken ılımlılaştırma süreciyle birlikte “vatan” olarak söylemsel düzlemde değişikliğe uğramıştır. Buna ek olarak kendisini İslami bir örgüt olarak sunan Hizbullah, bu süreçte kendisini Lübnanlı ve milliyetçi bir parti olarak lanse etmiştir. Taif Antlaşması'nın imzalanmasıyla Lübnan'daki her mezhep topluluğuna siyasi ayrıcalıklar tanıyan sistem resmileşmiştir. Hizbullah da Lübnan'daki gücünü artırmanın en önemli yolunun bu ılımlılık ve ülkenin siyasi kurumlarına katılmaktan geçtiğini anlamıştır (Bassedas, 2009: 22).

1992 yılında Lübnan'da düzenlenen parlamento seçimine katılan Hizbullah, 12 Parlamento ile mecliste temsil edilme hakkı kazanmış ve ülkenin siyasal sistemine katılması, Lübnan hükümeti ile ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Nitekim dönemin Lübnan Cumhurbaşkanı Lahud, örgütün İsrail'e karşı düzenlenen saldırıları Lübnan Devleti'nin de destekleyeceği yönünde bir açıklama yapmış ve İsrail işgal altındaki topraklardan çekilse bile bir barış anlaşması imzalamayacaklarını belirtmiştir (Hajjar, S. 2001'den akt. Ayhan ve Tür, 2009: 167-168).

Bu bakımdan Hizbullah'ın benimsediği siyasi pragmatizmin ideolojik temelinde elbette ki İslami ideoloji bulunmaktadır. Fakat örgüt, dinî ideolojik söylemin halk nezdinde ters etki yarata-

bileceğinin farkında olması sebebiyle dinin rolü konusunda daha çoğulcu söylemler geliştirerek dinî konulara daha az vurgu yapmaya başlamış, halkın çoğunluğunu ilgilendiren genel dünyevi meselelere odaklanmaya başlamıştır. İsrail'e karşı direniş rolü bakı olmakla birlikte Lübnan toplumuna sunduğu geniş bir sosyal hizmetler ağı kurmuştur (Alagha, 2006, 212). Bu bakımdan örgüt kimliğinde Lübnan halkına karşı zorlayıcı ve baskıcı bir nitelikten ziyade kapsayıcı ve farklı kimliklere saygılı bir profil çizdiği görülmektedir. Nitekim örgüt bünyesinde Şiiler dışında birçok farklı mezhepten üye bulunduğu bilinmektedir.

Hizbullah'ın sosyal refah ağına örnek olarak, Covid-19 pandemisi ile sağlık sisteminde yaşanan sorunlar Hizbullah'ın bu alanda kendini göstermesi için bir fırsat olmuştur. Hizbullah, kendisine ait bir düzineden fazla sağlık tesisini Covid-19 müdahale merkezi haline getirerek halkın hizmetine açmış, 70 adet ambulansı sağlık birimlerinin kullanımına tahsis etmiş, 25.000 gönüllünün sağlık hizmetlerinde çalışması için olanak sağlamıştır. Ekonominin kötüye gittiği ve halkın hoşnutsuzluğunun arttığı bu zaman diliminde Hizbullah'ın kurduğu sistem “devlet içinde devlet (paralel bir devlet)” biçiminde anlaşılabilirse de halk tabanında olumlu karşılanmıştır. Nitekim Lübnan hükümetinin pandemi döneminde mali yardımlar konusunda yeterince etkin olmadığı için halkın güven duygusu oldukça zedelenmiştir (ISPI, 2020).

Temelde Hizbullah'ın sosyal hizmet faaliyetlerinde bulunması ve “devlet içinde devlet” durumunun yaşanmasının, Lübnan'da kamu maliyesinin yanlış yönetilmesinden kaynaklı olduğunu söylemek doğru olacaktır. Lübnan'da şehir merkezlerinde bile sık sık ve uzun süreli yaşanan elektrik kesintileri, eğitim hizmetlerinde yaşanan aksaklıklar, sağlık hizmetlerinde yetersizlik ve çöp toplama hizmetinin bile tam anlamıyla sağlanamaması, Lübnan'da bu temel insani hizmetlerin bile Hizbullah tarafından sağlanması ile sonuçlanmıştır (ISPI, 2020).

Hala iç savaşın ve çatışmaların izlerini taşımakta olan Lübnan'ın, özellikle Şiilerin yaşadığı güney banliyö kısımlarında Hizbullah'ın sosyal yardım merkezlerini görebilmek mümkündür. Oldukça modern şekilde tasarlanmış bu ofislerde Hizbullah'ın oldukça organize bir sağlık ve sosyal hizmetleri bulunmaktadır. Sosyal alanda, eğitim alanında ve sağlık alanında hizmetler ağı kurmuş olan Hizbullah, öncelikle Şiiler olmak üzere Lübnan halkına bir devlet gibi hizmet vermektedir. Buna ek olarak Hizbullah'ın kurduğu bu sistem, Lübnan hükümetinin sivil toplum kuruluşlarına da resmi olarak kayıtlıdır ve yasal olarak işlemektedir. Bu bakımdan Hizbullah'a karşı tedirgin yaklaşan kişilerin de kolaylıkla hizmet almasını sağlamaktadır (Flanigan ve Abdel-Samed, 2009: 124).

5. 2024 Yılında Lübnan ile İsrail Arasında Yaşanan Gelişmeler

2024'ün son aylarında Ortadoğu'da krizin tırmandığını söyleyebilmek mümkündür. Lübnan'da 17-18 Eylül'de Hizbullah mensuplarının kullandığı çağrı cihazları ve telsizlerde eş zamanlı patlamalar meydana gelmiştir. Patlamalarda 37 kişinin hayatını kaybettiği, yaklaşık 2800 kişinin de yaralandığı kayıtlara geçmiştir. Hizbullah, elektronik cihazlardaki patlama olayına misilleme olarak İsrail'in kuzeyindeki hedeflere onlarca roket atmıştır. Gece boyunca atılan roketlerin çoğu İsrail tarafından engellense de bazılarının daha ileri düştüğü ve evlerde hasara yol açtığı bildirilmiştir. (Anadolu Ajansı, 2024).

Karşılıklı saldırılar bu şekilde devam ederken İsrail'in saldırıları sonucunda Hizbullah'ın üst düzey komutanı İbrahim Akil'in öldürüldüğü teyit edilmiştir. Akil, Hizbullah'ın en yüksek askeri organı olan Cihat Konseyi'nde görev yapmaktaydı ve örgüt açısından oldukça önemli bir karakterdi. (Euronews, 2024). Öte yandan Eylül ayının sonuna geldiğimizde Hizbullah'ın üst düzey komutanlarının büyük bir bölümünün İsrail tarafından öldürüldüğü söylenebilir. Fakat Hizbullah lideri Nasrallah'ın ölümü, İsrail saldırılarının en çarpıcı noktalarından biri olarak görülmektedir. 18 yıllık işgal sonucunda 2000 yılında İsrail askerlerinin Lübnan'dan çekilmesine önderlik eden Nasrallah, başta Lübnan olmak üzere Arap dünyasında da ikonik bir karakter olarak görülmekteydi. İran'daki Şii dini liderlerle ve Hamas gibi Filistinli askeri gruplarla önemli ittifaklar kuran Nasrallah, İsrail için büyük bir düşman statüsündeydi. Bu bağlamda Hizbullah kanadında önemli isimlerin yok edilmesi ve devam eden misillemeler ile çarpıcı ve tehlikeli bir süreçten geçildiği açıktır (Euronews, 2024).

Hizbullah'ın önemli isimlerinin öldürülmesinin yanı sıra İsrail'in saldırıları sonucunda sivil halktan da can kaybı yaşandığı görülmektedir. İsrail bombardımanları sebebiyle yüzbinlerce kişinin de yerinden edildiği söylenebilir. Özellikle ülkenin güney kesimlerinden Beyrut ve kuzeye göç dalgası sürmektedir. Ek olarak yüz binlerce insanın da çatışmalardan kaçarak Suriye'ye sığındığı bilinmektedir (Anadolu Ajansı, 2024). Kısaca özetlenen son gelişmelerin ışığında çalışmamızın en önemli unsurunu oluşturan Hizbullah'ın karakteristiğini, askeri ve sosyal yönünü ele almıştık. Son yıllarda sosyal yönünü ön planda gördüğümüz örgütün bölgesel dinamiklerin değişimiyle yeniden askeri gücü ile ön plana çıktığı görülmektedir. Örgüt sosyal hizmetleri ile mevcutta bir devlet gibi hareket etmesi sebebiyle siyasi ve akademik tartışmalar içerisinde olmuştur. Nitekim halihazırda İsrail devleti ile verdiği savaş itibarıyla de tıpkı bir devlet gibi Lübnan içerisinde kendi ordusu ve yetkilileri ile devlete paralel bir yapı olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir.

Sonuç

Lübnan çok eski çağlara dayanan tarihi, toplumsal çeşitliliği ve kültürel ve dini dokusu ile günümüzde sıra dışı bir devlet olma özelliği göstermektedir. Küçük bir ülke içerisinde çeşitli dini ve mezhep gruplarının barınması, Lübnan'ın kırılgan bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır. Bu özelliği, bazı dönemlerde bir arada yaşama konusunda örnek gösterilirken çoğu zaman kanlı çatışmalara ve iç savaflara sahne olmasına neden olmuştur. Toplumsal kimliğe dayalı çatışmalar, istikrarsızlığın en önemli nedenlerinden biri haline gelmiştir. Öte yandan halihazırda mevcut toplumsal problemleri ile mücadele etmekte olan Lübnan'da çeşitli toplumsal grupların, azınlıkların ve terör örgütlerinin barındığı bilinmektedir.

Özellikle Lübnan'ın dağlık yapısından dolayı çevre ülkelerden muhtelif sebeplerden ötürü kaçıp Lübnan'daki bu bölgelere sığınan gruplar olduğu bilinmektedir. Filistinli grupların yoğun göçü neticesinde kendi kendine yetmekte başarısız olan bir ülkenin kaynakları daha da bölünmüştür. Öte yandan FKÖ'nün Lübnan'da faaliyet göstermesi, Lübnan'ın İsrail ile olan geriliminin en önemli sebeplerinden biridir. Filistinli grupların Lübnan'da olması sebebiyle yıllarca İsrail'in saldırılarına maruz kalan Lübnan, bağımsızlık sonrasında da geçmişteki bunalımlarından kurtula-

mamıştır. Lübnan'da tüm bu hassas dengeler üzerinde, tam anlamıyla faaliyet gösteren bir ulus devlet yapısının oluşturulmadığı görülmektedir.

Ülkede mezhepler arasında siyasi dengenin bir türlü oluşturulamaması, sosyal adaletsizlik ve bölgesel tehditler karşısında devletin yetersiz kalması, farklı dini grupların direniş göstermesine neden olmuştur. Bunlardan en önemlisi mevcutta hala siyasal yaşamını sürdüren Hizbullah'tır. Temelde İslami bir kimliğe sahip olan Hizbullah, Şii temelli bir örgütlenmedir. «Ebedi düşmanına karşı sert bir direniş gösterme» eylemleri ile düşmanı topraklarından çıkarıp Lübnan'da bir İslam devleti kurma gayesinde olan Hizbullah, şiddet araçları kullanarak İsrail'e mücadele etmeye devam etmiştir. ABD ve İsrail'e karşı güçlü bir askeri kanat oluşturarak yıllarca süren çeşitli şiddet eylemleri ve çatışmalar ile direniş ideolojisinde ne kadar ciddi olduğunu göstermiştir. Bu noktada emperyalizme karşı “askeri başkaldırısı” tüm dünyada yankı uyandırmıştır. Fakat İran destekli olarak ortaya çıkan örgütün, İran'ın dış politikasındaki gelişmeler neticesinde mevcut politikalarında ve bilhassa örgütsel kimliğinde değişikliğe gitmesine neden olmuştur.

Lübnan doğal kaynaklar ve insan gücü bakımından zayıf bir yapıya sahip olup siyasi ve ekonomik faaliyetlerin etnik ve dini aidiyetler üzerinden sürdürüldüğü bir ülkedir. Ülkedeki istikrarsızlık ve siyasi kaos neticesinde Hizbullah, askeri kimliğini mevcut tutmakla birlikte siyasi kanadını güçlendirerek ülkedeki seçimlere katılmış ve yüksek oy oranlarına sahip olarak ülke siyasetinde önemli bir hale gelmiştir. Merkezi otoritenin sağlanamadığı, düzenli bir ordunun kurulamadığı Lübnan'da İsrail'e karşı askeri başkaldırı iddiasıyla ortaya çıkan Hizbullah'ın çok yönlü kimliği ile meşruiyeti tartışmalı olmakla birlikte ülke içerisinde siyasal hayatına resmi olarak devam etmektedir.

Sonuç olarak ülke içerisindeki güç boşluğundan doğan yetersizlikler ve adaletsizlik duygusu, toplumsal grupların birlik ve sadakat duygusundan yoksun kalmasına neden olmuştur. Lübnan'da modern anlamda bir ulus devlette olması gereken özelliklerin karşılanamaması Hizbullah'ı ortaya çıkarmış ve bir devlet gibi hareket etmesine olanak sağlamıştır. Hizbullah'ın anti-emperyalist direniş örgütü olmasının yanı sıra sosyal hizmetlere verdiği önem neticesinde halk kitleleri arasında pozitif bir atmosfer oluşturduğu görülmüştür. Ülkedeki yoksulluğun yarattığı yıkım karşısında din ve ideoloji fark etmeksizin kapsayıcı bir politik örgütlenme ve dayanışma oluşturmuştur. Nitekim Hizbullah'ı ülkedeki diğer örgütlerden ayıran temel özelliklerden biri budur. Bu sebeple örgütün siyasallaşma süreci ve sosyal hizmetleri “sosyal cihad” olarak nitelendirilebilmektedir.

Bu dönüşümü mecbur kılan en önemli olgu, İsrail tehdidinin somut bir şekilde artık devam etmemesi olarak gösterilmekteydi. Hizbullah'ın silahlı direniş örgütünden siyasi aktör haline gelmesindeki kimlik dönüşümü olarak değerlendirdiğimiz sürecin temel sebebinin bu olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Örgüt, konjonktürel anlamda şartların gerektirdiği şekilde hareket etme eğilimi göstermiştir. Fakat bu dönüşüm, Hizbullah'ın askeri gücünü terk ettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim 2024 yılının Eylül ayında gerçekleşen olaylarda İsrail saldırılarına örgütün sert bir şekilde yine ve yeniden şiddet araçları kullanarak karşılık verdiği görülmüştür.

1990'lardan itibaren örgütün siyasallaşma sürecine girmesi ve buna ek olarak İsrail'in Lübnan topraklarından çekilmesiyle örgütün silahlı milis gücünün öneminin kalmayacağı düşünülmüştür.

Radikal kimliğinin söz konusu siyasallaşma süreci ile birlikte normalleşeceğini öngören düşünceler mevcuttur. 2000 sonrasında örgütün sosyal hizmet politikaları da bu görüşleri doğrulayabilmektedir. Fakat 2024 yılının son aylarında yaşanan mevcut gelişmeler ile birlikte örgütün askeri kimliği, ülkenin içerisinde bulunduğu gerilime tekrar şiddet araçları ile direniş göstermiştir. Bu gelişmeler bize göstermektedir ki, askeri gücünün işlerliğini yitirdiği ve siyasallaşmanın getirdiği bir normalleşme içerisinde olan örgüt, askeri kanadını hala diri tutmaktadır. Örgüt, İsrail ile yaşanan çatışmalarda Lübnan devleti adına direniş göstermektedir.

Araştırma soruları kapsamında elde edilen bulgulara göre örgütün kimliği varoluşundan beri kişiler, topluluklar ve ülkeler açısından ihtilaflıdır. Genel bir özetle, çalışmanın içeriğinde de vurgulandığı üzere İslami, Şii temelli ve anti-emperyalist bir silahlı örgüttür. Aynı zamanda meşru bir siyasi parti olmanın gerilimini taşımaktadır. Mahiyeti ülkeler, dini çevreler hatta kişiler arasında bile tartışma konusudur. Hizbullah'ın halk tabanında meşruiyet kazanmasındaki temel sebepler ise başta Lübnan'ın zayıf bir devlet olması olarak kabul edilmektedir. Devletin muhtelif görevlerini yerine getirmekte başarısız olması sebebiyle oluşan güç boşluğu örgüt tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. İkinci olarak birçok tehdit içeren bir coğrafyada bulunması sebebiyle ülkenin saldırıya her zaman açık olması ve korunma ihtiyacı duymasındadır. Örgütün mevcut askeri kapasitesi, tam anlamı ile bu ihtiyacı karşılamayabilse de çatışmalarda istikrarlı bir savunma gerçekleştirebilmektedir.

Lübnan'da mezhepsel bölünmüşlükten kaynaklı olarak bütüncül bir ulus kimliğinin oluşması ile örgütün ortaya çıkmasında önemli bir korelasyon bulunmaktadır. Siyasette mezhepsel güç dağılımının eşit bir şekilde yapılamaması, bazı mezhepsel kimliklerin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bunun en önemli örneği olan Şiiler, İran'ın desteğini alarak kendilerini mezhepsel kimlikleri üzerinden şekillendirerek düzenli bir örgütlenmeye sahip olmuşlardır. Çalışmada kimlikler üzerinden yapılan incelemede belirtildiği üzere toplumsal bir kimlik ile aidiyet duygusunun perçinlenmesi, "öteki" karşısında "biz" duygusunun önem kazanması ile toplumsal kimlikler üzerinde itici bir güç oluşmuştur. Bu da Şii temelli aktivizmin en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Sonuç itibarı ile Hizbullah'ın kimliği yıllardır tartışmalıdır ve tartışmalı olmaya da devam edecektir. Fakat kabul edilmelidir ki Hizbullah, Lübnan'da toplumsal gerçekliğin önemli bir parçasıdır.

Kaynakça

- Acar, İ. C., (1989), Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (Ankara).
- Addis, C. L. ve Blanchard, C. M. (2011). Hezbollah: Background and Issues for Congress. 02.05.2024 tarihinde <https://sgp.fas.org/crs/mideast/R41446.pdf> adresinden alınmıştır.
- Alagha, J. E. (2007). Hizbullah / Silahlı Mücadeleden İktidar Partisine. Çev: Göksel, K. Doğan Kitap, İstanbul.
- Alagha, J. E. (2006). The Shifts in Hizbullah's Ideology. Religious Ideology, Political Ideology, and Political Program. Leiden: ISIM / Amsterdam University Press.

- Anadolu Ajansı. (2024). DSÖ: Lübnan'daki elektronik cihaz patlamaları sağlık sisteminde ciddi bozulmaya neden oldu. 25.10.2024 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/saglik/dso-lubnandaki-elektronik-cihaz-patlamalari-saglik-sisteminde-ciddi-bozulmaya-neden-oldu/3335129> adresinden alınmıştır.
- Anadolu Ajansı. (2024). İsrail'in Lübnan'a saldırılarında ölenlerin sayısı 2 bin 574'e yükseldi. 25.10.2024 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilin-lubnana-saldirilarinda-olenlerin-sayisi-2-bin-574e-yukseldi/3372431> adresinden alınmıştır.
- Armaoğlu, F. (1989). Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arslan, A. (2018). Çatışma Çözümleme Teorisi Açısından Lübnan Sorunu. Yüksek Lisans Tezi. Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Atlioğlu, Y. (2011). Modern Lübnan'da Maruniler ve Çatışma. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Atlioğlu, Y. (2016). Büyük Ortadoğu'nun Küçük Ülkesi: Lübnan. Ortadoğu Özel Sayı, 22(84), 801-820.
- Atlioğlu, Y. (2016). Büyük Ortadoğu'nun Küçük Ülkesi: Lübnan. Ortadoğu Özel Sayı –III, 22(84), 801-820.
- Atlioğlu, Y. "Lübnan" içinde Öztürk, H. (Ed.). (2016). Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi. İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Atlioğlu, Y. "Lübnan" içinde Öztürk, H. (Ed.). (2016). Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi. İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Ayhan V. ve Tür, Ö. (2009). Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler. Bursa: Dora Yayınları.
- Collelo, T. (1989). Lebanon: A Country Study. Washington: Federal Research Division, Library of Congress.
- Çınar, Z. (2015). Lübnan'daki Maruni ve Dürzilerin Siyasi Mücadeleleri (1841-1845). Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Dağı, Zeynep (2002). Rusya'nın Dönüşümü. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Danış, M. F. Suriyecilik ve Arapçılık Karşısında Teritoryal Lübnan Milliyetçiliği. (Ed.) Atlioğlu, Y. Ve Danış, M. F. (2021). Lübnan: Kimlik, Toplum ve Siyaset içinde (97- 138). İstanbul: Vadi Yayınları.
- Dawisha, A. I. (1980). Syria And The Lebanese Crisis. Hong Kong: Macmillan.
- DeVore, M. R. (2012). Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of how State Sponsorship affects Terrorist Group Decision-Making, Perspectives on Terrorism, 6(5), 85-107.
- Derrida, Jacques (2004). Teoriden sonra hayat. İstanbul: Agora.
- Elhan, N. (2019). Hizbullah İran İlişkileri. 05.05.2024 tarihinde <https://iramcenter.org/uploads/files/hizbullah-iran-iliskileri.pdf> adresinden alınmıştır.
- Euronews. (2024). Hizbullah lideri Hasan Nasrallah nasıl öldürüldü? 25.10.2024 tarihinde <https://tr.euronews.com/2024/09/30/hizbullah-lideri-hasan-nasrallah-nasil-olduruldu> adresinden alınmıştır.
- Ferro, K., (2004). "Suriye, Lübnan ve İsrail'deki Dürziler", Orta Doğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet, Der. Esmen, J., M., Rabinovich, I, Çeviren: Avşar, Z., Avesta Ltd. Şti: İstanbul.
- Flanigan, S. ve Abdel-Samed, M. (2009). Hezbollah's Social Jihad: Nonprofits as Resistance Organizations. Middle East Policy, 16(2). 122-137.

- Gatton, S. (2010). Political Identities and the Failure of National Solution in Lebanon. Yüksek Lisans Tezi. Georgetown University, Washington.
- Hala Jaber, Hizbullah: Born with a vengeance, New York, Columbia University Press, 1997, 63-65.
- Hamsici, M. (2023). Hizbullah: İsrail’le Yeniden Savaşıp Savaşmayacağı Merak Edilen Lübnanlı İslamcı Örgüt Hakkında Neler Biliniyor?, 10.08.2024 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/articles/crg18yg0z-r8o> adresinden alınmıştır.
- Harik, J. P. (2004). Hizbullah: The Chancing Face of Terrorism. London-New York: I.B. Tauris.
- Hirst, D. (2012). Küçük Devletlerden Sakının. Lübnan: Ortadoğu’nun Savaş Alanı, İyidüşün Yayınları: İstanbul.
- Italian Institute for International Political Studies-ISPI (2020, Mayıs). Lebanon: Hizbullah’s Attempt to Regain Trust Amidst the Pandemic. 15.04.2024 tarihinde <https://www.ispionline.it/it/publicazione/lebanon-hezbollahs-attempt-regain-trustamidst-pandemic-25984> adresinden alınmıştır.
- Jaulin, T. (2014). Citizenship, Migration, and Confessional Democracy in Lebanon. Middle East Law and Governance. 6(2014), 250-271.
- Kaufman, A. (2004). Tell Us Our History: Charles Corm, Mount Lebanon and Lebanese Nationalism. Middle Eastern Studies. 40(3), 1-28.
- Kılıç, O. (1997). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı. Elazığ: Ceren Matbaacılık
- Türkeş-Kılıç, S. (2023). Uluslararası İlişkiler Kuramlarında Kimlik. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi Özel Sayı, 48-74.
- Kor, Z. T. (2009). Ortadoğu’nun Aynası Lübnan. İstanbul: İHH Araştırma ve Yayınlar Birimi
- Lijphart, A. (1969). Consociational Democracy. World Politics 21(2), 207-225.
- Malaspina, A. (2009). Creations of the Modern Middle East: Lebanon. New York: Chelsea House.
- Mark, J. J. (2018). Kenan Bölgesi [Canaan]. (Çev. Cartwright, M.). World History Encyclopedia, 10.04.2021. <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-162/kenan--bolgesi/> adresinden alınmıştır.
- Naim Qassem, Hizbullah: The Story from within, Dalia Khalii (Çev), London, SAQI, 2005, 19-20.
- Özdil, M. (2017). Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(28), 383-400.
- Öztürk, M. (2010). Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi. History Studies Ortadoğu Özel Sayısı. 325-351.
- Pichard, E. (2002). Lebanon: A Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon. New York: Holmes & Meier.
- Saad-Ghorayeb, A. (2002). Hizbullah: Politics and Religion. London: Pluto Press.
- Sami, A. W. (2008). A Stable Structure on Shifting Sands: Assessing the Hizbullah-Iran-Syria Relationship, Middle East Journal, 62(1), 33-53.
- Smith, A. (1997). Milli Kimlik. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tınas, M. (2017). Lübnan Hizbullah’ı ve İran: Direnişten İşgale. Ortadoğu Analiz. 9(12), 18-21.

Urrestarazu, U. S. (2015). "Identity" in International Relations and Foreign Policy Theory. *Theorizing Foreign Policy in a Globalized World*, 126–149.

Yetim, M. (2015). Şiddet Eğilimli ve Direniş Temelli Şii Aktivizmi: Hizbullah'ın Fikirselsel ve Örgütsel Zeminini. *Turkish Journal of Middle Eastern Studies* Cilt: 2, Sayı: 2, 2015, 59-88.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Hatice Nur Taşkıran %100

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Hatice Nur Taşkıran 100%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.